

SO’G’D SAVDO TARMOQLARI VA QOG’OZNING TRANSREGIONAL KOMMUNIKATSIYADAGI O’RNI

Maxsutaliyev Jahongir Muhammadjon o’g’li

Namangan davlat universiteti magistranti

Email: maxsutaliyevjahongir77@gmail.com

Tel: +998 97 466 00 16

ORCID: 0009-0006-9177-9831

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23342730>

Annotatsiya. Maqolada Buyuk Ipak yo’li bo’ylab shakllangan so’g’d savdo tarmoqlarida qog’ozning yozma aloqa vositasi sifatidagi o’rni o’rganiladi. Tadqiqotning maqsadi qog’ozdan foydalanishning dastlabki dalillarini aniqlash va ularni Samarqand qog’ozchiligining shakllanishi haqidagi tarixshunoslik qarashlaridan farqlashdir. Manbaviy asosni Dunxuan yaqinidan topilgan, 313–314-yillarga oid “Qadimgi sug’d maktublari”, International Dunhuang Programme kataloglari, Mug’ tog’i hujjatlari va ilmiy adabiyotlar tashkil etadi. Tarixiy-qiyosiy, manbashunoslik va kodikologik tavsiflarni tahlil qilish usullari qo’llanildi. Natijalar IV asr boshlarida so’g’d savdogarlari va ularning oilalari qog’ozdan siyosiy xabarlar, xo’jalik topshiriqlari va shaxsiy yozishmalar uchun foydalanganini ko’rsatadi. Samarqandga mo’ljallangan 2-maktub shahar bilan transregional aloqalar mavjudligini yoritadi, ammo uning manzilga yetib borgan yoki Samarqandda qog’oz ishlab chiqarilgani isbotlanmaydi. Shu sababli qog’oz muomalasi va ishlab chiqarish texnologiyasining mahalliylashuvi mustaqil tarixiy jarayonlar sifatida talqin qilinadi. Bunda yozma aloqaning tashkiliy vazifasi bilan qog’ozchilikning texnologik rivoji o’rtasidagi tafovutga ham alohida e’tibor qaratiladi. 751-yilgi Talas jangi haqidagi an’anaviy qarashlar tanqidiy baholanib, keyingi arxeologik va materialshunoslik izlanishlari zarurligi asoslanadi.

Kalit so’zlar: So’g’d savdogarlari, Buyuk Ipak yo’li, Dunxuan, Qadimgi sug’d maktublari, Samarqand, qog’oz, transregional kommunikatsiya, Talas jangi.

Аннотация. В статье рассматривается роль бумаги как средства письменной связи в согдийских торговых сетях, действовавших на Великом шёлковом пути. Цель исследования — выявить ранние свидетельства использования бумаги и отделить их от историографических представлений о возникновении бумажного производства в Самарканде. Источниковую основу составляют «Древние согдийские письма» 313–314 годов, обнаруженные близ Дуньхуана, каталоги International Dunhuang Programme, документы с горы Муг и научная литература. Применены историко-сравнительный метод, критика источников и анализ кодикологических описаний. Установлено, что в начале IV века согдийские купцы и члены их семей использовали бумагу для передачи политических известий, хозяйственных поручений и личных сообщений. Второе

письмо, адресованное в Самарканд, отражает существование дальних коммуникационных связей, однако не доказывает ни его фактической доставки, ни местного изготовления бумаги. Поэтому распространение готового писчего материала и освоение технологии его производства рассматриваются как различные исторические процессы в Центральной Азии. Традиционная интерпретация битвы при Таласе 751 года подвергается критическому обсуждению. Подчёркивается необходимость дальнейших археологических и материаловедческих исследований.

Ключевые слова: согдийские купцы, Великий шёлковый путь, Дуньхуан, древние согдийские письма, Самарканд, бумага, трансрегиональная коммуникация, Таласская битва.

Abstract. Abstract. The article examines paper as a communication medium within Sogdian trading networks along the Silk Roads. It distinguishes early paper use from accounts of the origins of papermaking in Samarkand. The study draws on the Ancient Sogdian Letters, dated to approximately 313–314 CE and discovered near Dunhuang, the International Dunhuang Programme catalogues, documents from Mount Mugh, and scholarly literature. Methods include comparative history, source criticism, and codicological analysis. The findings show that early fourth-century Sogdian merchants and their families used paper to convey political news, commercial instructions, and personal messages. Ancient Letter 2, addressed to Samarkand, attests to long-distance connections but does not establish that the letter arrived there or that paper was manufactured locally. The circulation of finished paper and the adoption of papermaking technology are therefore treated as distinct processes. The Talas battle narrative is reassessed, highlighting the need for further archaeological and material studies.

Keywords: Sogdian merchants, Silk Roads, Dunhuang, Ancient Sogdian Letters, Samarkand, paper, transregional communication, Battle of Talas.

KIRISH

Qog'ozning Sharqdan g'arbga tarqalishi tarixini faqat ishlab chiqarish texnologiyasi tarixi sifatida izohlash yetarli emas. Yozuv materialining ommalashuvi savdo hujjatlari, xususiyl maktublar, diniyl matnlar, siyosiy xabarlar va ma'muriyl yozishmalarga bo'lgan ehtiyoj bilan chambarchas bog'liql bo'lgan. Ana shu jihatdan Markaziy Osiyoda qog'ozdan foydalanishning ilk dalillarini izlashda so'g'diy savdogarlar qoldirgan xatlar alohida ahamiyatga ega. Mazkur hujjatlar buyumning fizik harakati bilan axborot oqimi bir-birini qanday to'ldirganini tushuntirish imkonini beradi [9; 7-9-b.].

So‘g‘d vohalari qadimdan o‘troq dehqonchilik, shahar hunarmandchiligi va xalqaro savdo tutashgan makon bo‘lgan. Xitoyning Gansu yo‘lagi va ichki shaharlari, Tarim havzasi, Zarafshon vodiysi, Eron va boshqa hududlardagi so‘g‘diy jamoalar savdogar, tarjimon, vositachi va xabarchi sifatida harakat qilgan. Ularning faoliyati barcha davrlarda bir xil darajada kuchli bo‘lmagan: IV asr boshidagi xatlar sharqiy yo‘nalishdagi tarmoqni ko‘rsatsa, V-VIII asrlarda so‘g‘d savdosining ayrim bosqichlari yanada kengaygan [2].

Tadqiqotning maqsadi so‘g‘d savdo tarmoqlari qog‘ozni qaysi ehtiyojlar uchun o‘zlashtirganini, yozma axborotning uzoq masofaga yo‘naltirilishida uning qanday o‘rin tutganini va bu tajriba Samarqand qog‘ozchiligining keyingi taraqqiyotini tushuntirishda qanchalik dalil bo‘la olishini aniqlashdir. Asosiy masala – «qog‘ozdan foydalanish», «qog‘ozning manzilga tashilishi» va «qog‘ozning mahalliy ishlab chiqarilishi» tushunchalarini ilmiy jihatdan bir-biridan farqlashdir.

IV-VIII asrlarda so‘g‘dlar Uzoq Sharq, Markaziy Osiyo va Yaqin Sharq mintaqalari savdosida asosiy vositachi bo‘lganlar va butun Buyuk ipak yo‘li bo‘ylab muntazam xalqaro karvon savdosini tashkil etganlar. So‘g‘d bu davrlarda bekliklar va erkin shaharlar hamdo‘stligidan iborat bo‘lgan va ular orasida Samarqand, Maymurg‘, Kesh, Naxshab, Ishtixon, Kushaniya, Buxoro, Amul va Andxoy ajralib turgan. Xitoygacha bo‘lgan butun yo‘l bo‘ylab, janubdagi Xotan va Sharqiy Turkiston orqali Lob Nor va Yettisuv shimoligacha so‘g‘d mulkiy hududlari tarkib topgan va ular XII asrgacha mavjud bo‘lgan. So‘g‘dlarning Turon va Xitoydagi eng yirik mulklari ularning alohida jamoalar bo‘lib yashagan Kucha, Chanan, Lanchjou, Dunxuan, Loyan kabi shaharlarda mavjud bo‘lgan. IV asrda Dunxuanning o‘zida so‘g‘d jamoasi taxminan 1000 kishidan iborat bo‘lgan. Samarqandning sharqiy darvozalari „Xitoy“ nomi bilan ataladi. Xalqaro savdo aloqalari Samarqand, Paykend va boshqa yirik shaharlardagi boy so‘g‘d uylari tomonidan nazorat qilinar edi. Ular o‘z vositachilari orqali kreditlar berishgan, savdo kelishuvlarini boshqarishgan. Tan sulolasi tarixida qayd etilishicha, Kan hukmdorligida „yangi tug‘ilgan o‘g‘il chaqaloq shirinso‘z bo‘lishi hamda pulni mahkam ushlashi uchun uning tiliga tosh asal, kaftlariga esa yelim surtilgan. 20 yoshga to‘lgan erkak xorijga ketgan va qaysi joyda manfaat ko‘rsa, o‘sha yerga borgan“. Olis safarlar, Chin, Hindiston, Eron, Kichik Osiyo xalq hunarmandchiligi va

an’analari bilan tanishuv orqali G’arb va Sharq yutuqlarini o’zida mujassam etgan noyob va ochiq so’g’d madaniyati shakllangan[2; 35-36-b.; 4].

So’g’d hunarmandchiligi markazi va savdo yo’llari – Samarqand, Panjikent, Paykent, Buxoro va Varaxshi xavfsizligini ta’minlash ehtiyoji kuchli davlatlar bilan ittifoq tuzishga qaratilgan siyosiy yo’nalishni belgilab bergan. VI asrda So’g’d Eftaliylar davlati, keyinchalik Turk xoqonligi tarkibiga kirgan, 630-yildan buyon esa Chinning Tan sulolasi hukmdorligini tan olgan. Xoqonlik yuksalishi davrida so’g’dlar turkiylarning Xitoydan o’lpon sifatida olgan shoyi bilan savdo qilish imkoniyatiga ega bo’lishgan. VI asr 70-yillarida turkiy hukmdorlar farmoni bilan so’g’d savdogari Maniax savdo kafolatlari yuzasidan muzokaralarni avvaliga Eron Shahanshoi, so’ngra Vizantiya imperatori bilan olib borgan. O’rta asrlarda so’g’d tili Buyuk ipak yo’lidagi asosiy muloqot tiliga aylangan. Buddaviylar, nasroniylar, manixeylar o’zlarining diniy matnlarini so’g’d tiliga tarjima qilishgan. Bunda ular o’zlarining yozma an’analaridan foydalanishgan: buddistlardan hind alifbosi, manixeylardan arameys bosmasi, nasroniy-suriyaliklardan dastlabki umumiy maktubot, nestoriyan va yakovitlardan diniy e’tiqod alifbolarini o’zlashtirishgan. Ammo ular aramey alifbosiga asoslangan va keyinchalik uyg’urlar tomonidan foydalanilgan ilk so’g’d yozuvi o’rnini egallay olmadi. Mazkur yozuv namunalari bilan Dunxuandagi mulkiy hududlardan yo’llangan „ko’hna maktublar“ va Zarafshon vodiysidagi Mug tog’ida topilgan hujjatlar yordamida tanishish mumkin. VIII asr boshida So’g’d Qutayba ibn Muslimning musulmon qo’shinidan mag’lubiyatga uchraydi va halifalikka itoat etgan holda islom dinining jug’rofiy-siyosiy makonida qudratli savdo-hunarmandchilik markazi bo’lib qoladi[3].

So’g’d savdo diasporasining tarkibiy xususiyati – bir-biridan uzoq joylashgan nuqtalarda doimiy vakillar, mahalliy hamkorlar va qarindoshchilik rishtalariga tayanishidir. Zarafshon vohasidan chiqqan savdogar o’z molini shaxsan har bir manzilga olib borishi shart bo’lmagan; hamkorlar tovar, bozor vaziyati va qarz-moliyaviy majburiyatlar haqida xat orqali axborot yuborgan. É. de la Vaissière so’g’dlar Xitoyning Gansu hududida III asrga kelib ko’zga tashlanganini va 313-yil maktublari ularning uyushgan savdo jamoalaridan dalolat berishini ta’kidlaydi [2].

Bunda «koloniya» termini harbiy mustamlaka ma’nosida emas, xorijda yashab faoliyat yuritgan savdogar diasporasi, ya’ni iqtisodiy va oilaviy aloqalarni saqlagan jamoa sifatida qo’llanadi. Gansu–Dunxuan mintaqasi Xitoyning ichki markazlarini g’arbiy vohalar bilan bog’lovchi tutashuv hududi bo’lib, unda turli tillardagi muzokaralar va turli yozuv vositalaridan foydalanish uchun sharoit mavjud edi. Shu sababli qog’ozning so’g’diy muhitga kirib kelishini bir yo’nalishli mahsulot eksportidan ko’ra kundalik ish yuritish ehtiyojlarining kengayishi bilan izohlash to’g’riroqdir.

Dunxuan yaqinidagi qadimgi mudofaa minorasi hududidan topilgan xatlar aynan shu ehtiyojning noyob moddiy dalilidir. N. Sims-Williams ta’kidlaganidek, xatlar buklangan, tashqi tomoniga jo’natuvchi va qabul qiluvchining nomlari yozilgan, ayrimlari ip bilan bog’langan. Samarqandga atalgan maktublardan birining ipak ichki o’rami hamda dag’al matoli tashqi qoplamasi mavjud bo’lgan. Bular xatning shunchaki qo’lyozma mashqi emas, jo’natish uchun tayyorlangan buyum ekanini ko’rsatadi [9; 7-9-b.; 4].

2-maktub (Or.8212/95) so’g’d savdogarlari kommunikatsiyasi uchun asosiy manba hisoblanadi. Hujjat Nanai-vandak tomonidan Samarqanddagi Varzakkka yo’llangan. IDP katalogiga ko’ra, qog’ozdagi matnning saqlangan bo’lagi taxminan 42 × 24,3 sm hajmda bo’lib, Gansu hududidan kelayotgan siyosiy va xo’jalik xabarlar aks etgan. Maktubda Xitoy shaharlari, jumladan Luoyangdagi vaziyat va savdo vakillarining ahvoli haqida xabar qilinadi. Bu ma’lumot savdogarlar uchun siyosiy voqealarning narx, xavfsizlik va hamkorlik sharoitlariga ta’sirini tezroq bilish zarur bo’lganini anglatadi [4; 10; 47-49-b.].

Mazkur maktubdagi alohida ahamiyatli jihat - muallifning mol-mulkka doir ko’rsatmasidir. Nanai-vandak Samarqandda qoldirilgan mablag’, uni voyaga yetmagan shaxs manfaatida asrash yoki investitsiya qilish hamda oilaviy vazifalarni bajarish haqidagi masalalarni tilga oladi. Demak, savdo yozishmasi oddiy narx xabari bilan cheklanmay, vakillik, ishonch, majburiyat va merosga oid munosabatlarni ham boshqargan. Shaxsiy moliyaviy topshiriq yozma hujjatda ifodalanishi xatning transregional ish yuritishdagi vazifasini yaqqol namoyon etadi [4; 8].

5-maktub (Or.8212/100) Guzangda faoliyat yuritgan Fri-khwataw tomonidan «bosh savdogar» Aspandhatga yuborilgan. Hujjatning katalogdagi sarlavhasi uning Xitoydan

olingan xabarlariga bag’ishlanganini bildiradi. Maktubning ayrim qismlari alohida inventar birliklarda saqlangan, ip qoldig’i qayd etilgan. Ushbu misol ichki bozor xabari va savdo guruhlaridagi boshqaruv munosabatlari xat vositasida tartibga solinganiga yana bir dalildir [6].

1-maktub (Or.8212/92(1)) va 3-maktub (Or.8212/98) esa so’g’d diasporasining iqtisodiy tarixiga ijtimoiy jihat qo’shadi. Miwnay ismli ayolning onasiga yo’llagan xatida moliyaviy tanglik, qarindoshlardan yordam olishga urinish, yo’l xarajati va karvon bilan qaytish umidi tasvirlangan. 3-maktubda ayolning eri bilan yozishmasi va farzandiga doir xabar mavjud. Bunda qog’oz savdogar erkaklarga emas, ularning oilalari tomonidan ham qo’llangan shaxsiy aloqa vositasi bo’lgani ko’rinadi [3; 5; 11].

Qadimgi maktublar oddiy hududiy ro’yxat emas: ular Xitoy ichkarisidagi siyosiy beqarorlik, yo’llarning uzilishi, vakillar o’rtasida axborot kechikishi va diaspora a’zolarining hayotiy xavflarini aks ettiradi. Xatlarni yetkazish kafolatlanmagan; aynan Dunxuan chegarasida saqlanib qolgani pochta yoki karvon oqimining qaysidir nuqtada to’xtagan bo’lishi mumkinligini ko’rsatadi. Biroq nima sababdan to’xtab qolgani aniq isbotlanmagan, shuning uchun uni muayyan jang yoki karvon falokati bilan bog’lash ehtiyotkorlikni talab qiladi [9; 7-9-b.].

Qog’ozning moddiy xususiyati bunday masofalarda muhim bo’lgan: yengil varaqni kichik o’ramga joylash, egish, o’rab qo’yish va tashqi manzil yozuvi bilan jo’natish mumkin. Yog’och taxtacha yoki katta hajmli boshqa yozuv vositalariga nisbatan bir varaqda ko’proq axborotni tashish qulayligi mavjud. Biroq bu qulaylik qog’oz barcha boshqa materiallarni darhol siqib chiqarganini bildirmaydi. Turli jamiyatlarda qog’oz, yog’och va teri kabi vositalar bir muddat parallel qo’llangan [7; 12].

Materialshunoslik nuqtai nazaridan sug’diy maktublarning qog’oz ekanligi o’z-o’zidan ularning tolalari bir xil bo’lganini anglatmaydi. IDPda qayta e’lon qilingan Yu. fon Vizner tadqiqotlari bilan bog’liq materialshunoslik sharhida Dunxuan atrofidan olingan ayrim IV asr qog’ozlarida eski to’qima va o’simlik tolalari izlari tahlil qilinadi; namunalar orasida Boehmeria turkumiga oid tolalar ehtimoli ham ko’rsatilgan. Dastlabki laboratoriya

identifikatsiyalarini bugungi yuqori aniqlikdagi tahlillar bilan qayta tekshirish muhim, chunki eski tadqiqot natijasini butun arxiv uchun umumlashtirish mumkin emas [7].

Soʻgʻdiy tilning savdo, diniy va vositachilik yozuvi sifatidagi koʻp funksiyaliligi qogʻoz tarixida muhim oʻrin tutadi. Dunxuan va Turfondan topilgan keyingi asrlarga oid soʻgʻdiy matnlar orasida diniy asarlar, xususiy yozishmalar va hisob-kitob mazmunidagi hujjatlar mavjud. Oksford universitetining Invisible East loyihasidagi katalogda IX–X asrlarga oid toʻqimachilik bitimlari hamda yogʻ va kiyim-kechak hisobiga bagʻishlangan soʻgʻdiy qogʻoz hujjatlar qayd qilingan. Bu holat qogʻozning savdo bilan bogʻliq yozma amaliyotda keyingi davrlarda ham qoʻllanganini koʻrsatadi [13].

VIII asr boshlariga oid Mugʻ togʻi arxivi soʻgʻdiy hujjatchilikning boshqa hudud va siyosiy sharoitdagi manzarasini namoyish etadi. Devashtich davri bilan bogʻliq hujjatlar orasida xoʻjalik buyruqlari, diplomatik xatlar, bitimlar va turli yozuv materiallari bor. Ushbu toʻplam soʻgʻdiy yozuv anʼanasi faqat Xitoy chegarasidagi diasporaga xos boʻlmay, Zarafshon vohasining siyosiy-maʼmuriy hayotida ham faol qoʻllanganini asoslaydi [8; 12].

Mugʻ togʻi hujjatlari bilan IV asr xatlarini bevosita bir xil iqtisodiy muhit mahsuli sifatida qabul qilib boʻlmaydi. Ular orasida toʻrt asrga yaqin vaqt va turlicha siyosiy tartib mavjud. Shunga qaramay, ikkala manba majmuasi yozuvning ijtimoiy ishlatilish doirasi kengligini koʻrsatadi. Qogʻoz va boshqa tashuvchilarning birga uchrashi yozuv materialini tanlashda mahalliy imkoniyat, hujjatning vazifasi va iqtisodiy qiymat taʼsir koʻrsatgan boʻlishi mumkinligiga asos beradi [8; 12].

Samarqand masalasiga kelganda, IV asr 2-maktubi ikkita farqli xulosaga olib keladi. Birinchi xulosa – Samarqand Sharqdagi soʻgʻd savdogarlari uchun savdo hamda shaxsiy mablagʻlarni boshqaradigan muhim tayanch manzil boʻlgan. Ikkinchisi – mazkur manzilga qogʻozda yozilgan xat yoʻnaltirish rejalashtirilgan. Biroq topilma Dunxuan hududida aniqlanganligi sababli xatning Samarqandga amalda yetib borgani va u yerda qogʻoz ishlab chiqarilganini ayni hujjat asosida tasdiqlab boʻlmaydi [4; 9; 7-9-b.].

Qogʻozchilikning Samarqandda shakllanishi haqidagi mashhur talqin 751-yil Talas jangi ortidan xitoylik asir ustalar texnologiyani olib kelgani haqidagi rivoyatga tayangan. J. Bloom bu xabar kechroq yozib olingani, qogʻoz esa Markaziy Osiyo bilan bogʻliq hududlarda

undan ilgari ma’lum bo’lganini ko’rsatadi. Talas jangini tarixiy voqea sifatida inkor etish bilan u qog’ozchilikning birinchi va yagona manbai bo’lganini inkor etish boshqa-boshqa masalalardir. Mavjud dalillar urush asirlarining rolini aniq belgilash uchun yetarli emas [1].

Qog’oz ishlab chiqarishning mahalliy rivoji uchun Zarafshon vodiysida suvdan foydalanish, tolali xom ashyo mavjudligi, hunarmandchilik malakasi va shahar bozoridagi talab kabi omillar mantiqiy shart-sharoit bo’lib xizmat qilgan bo’lishi mumkin. Ammo alohida qadimgi ustaxonaning joylashuvi, ishlab chiqarish sanasi va xom ashyo manbasini aniq ko’rsatish uchun arxeologik qatlam, laboratoriya tolalar tahlili, asboblari va yozma guvohliklar talab etiladi. Shu sababli tabiiy-geografik qulaylikni tasdiqlangan ishlab chiqarish fakti sifatida keltirish to’g’ri emas.

So’g’dlarning savdo faoliyatiga oid manbalarda ipak, musk, qimmatbaho metall, atirupa va boshqa mahsulotlar qayd etiladi. Qog’ozning savdogarlar qo’lida yozuv materiali bo’lgani bevosita tasdiqlansa-da, uni IV asrda ommaviy tijorat tovari sifatida sotganliklari yoki qog’oz savdosi hajmi haqida Qadimgi maktublarda aniq statistik ma’lumot uchramaydi. Shunday qilib, qog’ozning «savdo infratuzilmasi» sifatidagi vazifasi tarixiy jihatdan asosli; uning maxsus eksport mahsuloti bo’lgani esa mustaqil tekshirilishi zarur bo’lgan farazdir [2; 4; 6].

Manbalar guruhi	Bevosita kuzatiladigan dalil	Talqinning chegarasi
313-314-yilgi 1- va 3-maktublar	Ayol va oila a’zolari qog’ozda shaxsiy xatlar yozgan [3; 5].	Diasporadagi barcha oilalar bir xil yozish imkoniga ega bo’lganini ko’rsatmaydi.
313-314-yilgi 2-maktub	Gansudan Samarqanddagi Varzakk nomiga yozilgan; ipak va mato o’ram izlari bor [4].	Samarqandga yetkazilganligi yoki o’sha yerda tayyorlangani isbotlanmaydi.

313-314-yilgi 5-maktub	Guzangdan bosh savdogarga yozma xabar, ip va varaqqa oid topilmalar mavjud [6].	Qog’ozning tijorat tovari sifatidagi sotuv hajmi noma’lum.
VIII asr Mug’ tog’i arxivi	So’g’diy ma’muriy-xo’jalik hujjatlari turli materiallarda saqlangan [8; 12].	IV asr Xitoy chegara savdosining bevosita davomi sifatida qaralmaydi.

1-jadval. So’g’d yozma manbalarida qog’ozning funksiyasi va dalillarning talqin chegaralari.

MUHOKAMA

Topilmalar so’g’d savdo tarmoqlarida qog’ozning uch xil ijtimoiy vazifasini ajratishga imkon beradi. Birinchisi – axborot vazifasi: xat uzoqdagi hamkorga siyosiy holat, bozor sharoiti va karvon xatarlarini yetkazishga mo’ljallangan. Ikkinchisi – huquqiy-iqtisodiy vazifa: ishonchli vakil, meros, jamg’arma va moliyaviy majburiyatlarni yozma qayd etish imkonini bergan. Uchinchi – ijtimoiy vazifa: uzoq hududlarda yashagan oila a’zolari o’rtasida aloqa o’rnatish, yordam so’rash va qaytish rejalarini bildirishga xizmat qilgan [3–6; 10; 47-49-b.].

Mazkur vazifalar bir-birini to’ldiradi, biroq bitta maktubdan savdo huquqining to’la tizimini tiklab bo’lmaydi. Masalan, mablag’ni asrash va investitsiya qilish haqidagi topshiriq hujjatlashtirish amaliyoti mavjudligini ko’rsatadi, lekin uning bajarilgani yoki qanday sud-huquqiy tartibda nazorat qilingani noma’lum. Shuningdek, oilaviy xatlarning saqlanishi ayollar umumiy savdo tarmog’ida bir xil huquqlarga ega bo’lganini avtomatik isbotlamaydi; ularning shaxsiy iqtisodiy tajribasi arxivda ko’rinishini ta’minlaydi.

Qog’ozning g’arbga tarqalishini tushuntirishda «tayyor varaq - xat tashish - qog’oz tayyorlash ko’nikmasi - doimiy ishlab chiqarish» ketma-ketligi foydali tadqiqot modeli bo’lishi mumkin. Lekin uni har bir vohada aynan shu tartibda kechgan qat’iy tarixiy qonuniyat deb ko’rsatish mumkin emas. Tayyor mahsulot importi va mahalliy ishlab chiqarish ayrim hududlarda yonma-yon mavjud bo’lgan, ustaxonalarning paydo bo’lishi esa

turli davrlarga to’g’ri kelgan bo’lishi mumkin. Jarayonning aniq sanalari faqat mahalliy arxeologik va yozma materiallar bilan tekshiriladi [1; 7].

Ilmiy adabiyotlarda Talas jangi rivoyatining kuchli o’rin egallashi tarixiy voqealarni bir sana va bir qahramon bilan tushuntirishning qulayligidan kelib chiqadi. Biroq IV asr sug’diy maktublari savdo diasporasi tomonidan qog’ozdan ancha oldin foydalanilganini ko’rsatadi. Shu bilan birga, IV asr maktublarining Xitoy chegarasida topilishi VIII asr Samarqand hunarmandchilik tarixi uchun bevosita ishlab chiqarish guvohi emas. Mana shu ikki cheklovni birgalikda hisobga olish Samarqand qog’ozchiligining shakllanishini romantik rivoyat va haddan tashqari erta sanalash o’rtasidagi ilmiy muvozanatda tahlil etishga imkon beradi [1; 4; 9; 7-9-b.].

Kelgusidagi istiqbolli yo’nalish qog’oz namunalari tolalarini mikroskopiya, konservatsiya tahlili va imkoniyat darajasida provenans tadqiqotlari bilan qiyoslashdir. Varaqning qalinligi, tolalarning tuzilishi, qoplama (sizing), silliqdash izi va qolip xususiyatlari ishlab chiqarish an’analari haqida ehtiyotkor xulosalarga olib kelishi mumkin. Bunday natijalar xatning mazmuni, paleografik sanasi va topilma konteksti bilan birlashtirilganda Samarqand qog’ozchiligi tarixini yanada aniqroq rekonstruksiya qilish mumkin bo’ladi [7].

XULOSA

Tadqiqot natijalari Buyuk Ipak yo’li bo’ylab faoliyat yuritgan so’g’d savdo tarmoqlari qog’ozning transregional kommunikatsiya vositasi sifatida tarqalishida muhim o’rin tutganini ko’rsatadi. Dunxuan yaqinidan topilgan 313–314-yillarga oid “Qadimgi sug’d maktublari” IV asr boshlaridayoq qog’oz savdogarlar va ularning oila a’zolari tomonidan iqtisodiy, siyosiy hamda shaxsiy axborot almashinuvida qo’llanganini tasdiqlaydi. Xususan, Samarqandga yo’llash uchun tayyorlangan maktublar so’g’d savdo aloqalarining keng geografik qamrovi va yozma kommunikatsiya tizimining rivojlanganligini namoyon etadi. Biroq mazkur hujjatlar Samarqandda ushbu davrda qog’oz ishlab chiqarilganining bevosita dalili hisoblanmaydi. Shu jihatdan qog’oz mahsulotining muomalaga kirishi va qog’ozchilik texnologiyasining mahalliy ishlab chiqarishga aylanishi alohida tarixiy bosqichlar sifatida baholanishi lozim. Samarqand qog’ozchiligining shakllanishini faqat 751-yilgi Talas jangi

bilan bog'lash yetarli emas; bu jarayonni savdo aloqalari, yozuv madaniyatining rivojlanishi, hunarmandchilik tajribasi va mahalliy iqtisodiy sharoitlar bilan uzviy bog'liqlikda o'rganish maqsadga muvofiq. Shunday qilib, so'g'd savdo diasporasi qog'ozning keng hududlarda qo'llanishiga xizmat qilgan kommunikativ muhitlardan biri bo'lgan, Samarqandda qog'oz ishlab chiqarishning aniq shakllanish bosqichlarini belgilash esa qo'shimcha arxeologik va materialshunoslik tadqiqotlarini talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Согдийские тексты с горы Кружка. Чтение, перевод, комментарий. Выпуск II. Юридические документы и письма. Чтение, перевод и комментарии В. А. Лившица. М., 1962 г.
2. Шишкина Г. В., Сулейманов Р. Х., Кошеленко Г. А., Согд // Археология СССР. Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии. Отв. ред. Г. А. Кошеленко. Москва: Наука, 1985.
3. Смирнова О. И., Очерки из истории Согда, М., 1971;
4. Ishoqov M., Sug'diyona tarix chorrahasida, T., 1990.
5. Ishoqov M., Unutilgan podsholikdan xatlar, T., 1992.
- Eshov B., Sug'diyona tarixidan lavhalar, T., 2002.5.

Foydalanilgan internet manbalar:

6. International Dunhuang Programme.. Sogdian Ancient Letter 5 (Or.8212/100), British Library katalogi.
<https://idp.bl.uk/collection/7856833C2027403BAAFB17C6D4A23F45/>
7. Rischel, Anna-Grethe.. The Earliest Rag Papers? // IDP News, Autumn. – 2013.
<https://idp.bl.uk/newsletters/autumn-2013/>
8. Semenov, Gregory.. Mugh, Mount // Encyclopaedia Iranica. – 2002.
<https://www.iranicaonline.org/articles/mugh-mount/>
9. Sims-Williams, Nicholas.. Ancient Letters // Encyclopaedia Iranica. Vol. II, fasc. 1, pp. 7–9. – 1985.
<https://www.iranicaonline.org/articles/ancient-letters/>
10. Sims-Williams, Nicholas.. Sogdian Ancient Letter II // Monks and Merchants: Silk Road Treasures from Northwest China / ed. A. L. Juliano, J. A. Lerner. New York, pp. 47–49. – 2001.

<https://soas-repository.worktribe.com/output/445759/sogdian-ancient-letter-ii>

11. Sims-Williams, Nicholas.. The Sogdian Letters 1, 2, 3, 5. Texts and translations // British Library, IDP catalogue. – 2004.

https://idp.bl.uk/references/Sims-Williams_2004/

12. UNESCO International Centre for Documentary Heritage.. Collection of Documents from Mount Mugh // Memory of the World, International Register. – 2025.

<https://www.unescoicdh.org/eng/print.php?code1=00000006&listCnt=10&menukey=289&mod=view&no=156547>

13. University of Oxford, Invisible East.. Sogdian Documents: Catalogued Manuscripts and Documents. <https://invisibleeast.site.ox.ac.uk/sogbacjudper>